
Konceptualizovanje siromaštva u socijalnoj politici i praksi socijalističke Jugoslavije

NATALIJA PERIŠIĆ, JELENA VIDOJEVIĆ

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Sažetak

Fokus ovog rada je na konceptu siromaštva i njegovom prevođenju u propise, politike i prakse zaštite siromašnih tokom perioda u kojem je socijalizam bio zvanična vladajuća doktrina u Jugoslaviji (1945-1991). Uvodni deo praćen je marksističkim objašnjenjem pojma siromaštva, a zatim ukratko i njegovim adaptiranjem u socijalističkoj Jugoslaviji. Slede opis i analiza kontekstualizovanja siromaštva u periodu socijalizma u Jugoslaviji, kao i njegovih ideoloških i administrativnih konstrukcija i rekonstrukcija kroz sistem socijalne zaštite. Cilj rada je da istraži interpretacije, tj. uokviravanje koncepta siromaštva u politici te njegovu implementaciju u svrhu garantovanja "slobode od nužnosti" u društvu u posleratnoj Jugoslaviji. Metodološki pristup koji je korišćen u radu jeste kvalitativna analiza.

Cljučne riječi: siromaštvo, nejednakosti, socijalna zaštita, socijalizam, Jugoslavija

1. Uvod

Siromaštvo predstavlja jedan od onih koncepata po kojima su nauka i praksa socijalne politike univerzalno prepoznatljive. Kao i svi drugi konstrukti iz oblasti društvenih nauka, i siromaštvo ima društveni sadržaj i neraskidive veze sa kontekstima u kojima se javlja (Spicker, 2013a). "Nijedan koncept siromaštva ne može postojati izvan istorije i kulture" (Lister, 2013: 3). Stoga siromaštvo više predstavlja klaster koncepata nego "pojedinačno definišući problem" (Spicker, 2013b: 13), i njegove su dimenzije brojne, a samo neke među njima su moralne, ideološke, političke, administrativne. Rerezentacije, slike i narativi o siromaštvu kreću se, po pravilu, oko potreba i resursa. U svojoj knjizi *Needs Talk* Nensi Frejzer (Nancy Fraser) ukazala je na to da se potrebe interpretiraju kroz tri faze. U prvoj one dobijaju (ili ne) politički status, u drugoj se "administriraju" u praksi, dok se u trećoj mogu (ali ne mo-

raju zadovoljiti (Fraser, 1989: 1). Potrebe, naime, mogu postojati u društvu, ali biti nevidljive (i ignorisane), jer nisu predmet Vladine “agende”, tj. politika, programa i mera. Ova “politizacija” potreba, tj. prevođenje potreba u odgovarajuće kategorije, pretpostavka je i načina redistribucije (ne)dovoljnih resursa za njihovo zadovoljavanje. Oni koji imaju društvenu moć, a često i monopol na interpretiranje društvenih konstrukata, svojevrсни okupatori pojmova (Kuljić, 2018: 46) prevode koncept siromaštva u politike, propise i prakse njegovog smanjenja.

Cilj ovog rada sastoji se upravo u istraživanju načina na koje je siromaštvo shvatano i prevođeno u politiku, a zatim i u propise u oblasti socijalne zaštite tokom izgradnje socijalističkog društva bivše Jugoslavije. Pristup u ovom istraživanju je socijalna, a ne lingvistička analiza dinamičnosti i fluidnosti koncepta siromaštva u Jugoslaviji u posleratnom periodu. Potporu za ovu ideju autorke rada pronašle su u tzv. pojmovnoj istoriji iz knjige *Prognani pojmovi* Todora Kuljića, u kojoj se argumentuje da su srž sukoba u oblasti teorije “društvenonaučni pojmovi”. Kuljić apostrofira upravo pojmove “kojima se istražuju nejednakosti u društvu” (*ibid.*: 9) kao pojmove čije je kontekste potrebno preispitivati i istraživati “da bi se bar malo spasili od čuđenja narednih generacija kojima će biti egzotični i anahroni” (*ibid.*).

Teorijski okvir rada tematizuje marksističko tumačenje siromaštva. U periodu u kojem je marksistička paradigma dominirala društvenim životom u Jugoslaviji (1945-1989), Marksova ideja o stvaranju sveta oslobođenog svake forme otuđenja ili lišenosti (Marx, 1887: 61-62) inspirisala je brojne društvene aktere. Uobičajeno i/ili službeno stanovište o siromaštvu jugoslovenskih naučnika i teoretičara tog doba bilo je da je:

u biti socijalističkog društva nastojanje da se siromaštvo, koliko je to objektivno moguće, sasvim eliminiše i iskoreni kao društvena pojava (Zelenović, 1987: 35).

Stoga je predratni sektor socijalne zaštite, koji se zasnivao na propisima iz 1922. godine, u skladu sa kojima je zaštita siromašnih bila u najvećoj meri u domenu i nadležnosti humanitarnih organizacija ili lokalnih zajednica (Čekerevac i Perišić, 2015: 159), suštinski redizajniran nakon Drugog svetskog rata. U pozadini ove transformacije nalazila se namera socijalističke “elite” koja je tek nastajala da zaštiti siromašne, da popuni “rupe” u socijalističkoj realnosti u skladu sa normama, vrednostima i proklamacijama o “humanizmu, solidarnosti i uzajamnosti, a ne milostinji i dobrovoljnosti utilitarnog tipa” (Kočović, 1997: 36-37). U tom kontekstu, u ovom radu opisane su i analizirane faze u razvoju društva koje su praćene promenama politika, propisa i praksi rada sa siromašnima u posleratnom periodu. Pored pregleda i analize raspoložive naučne literature, pregledani su i analizirani zakoni o zaštiti siromašnih iz datog perioda, njihova službena obrazloženja, kao i javni govori. Svrha navedenoga jeste da ukaže na promene u načinima razmišljanja o siromaštvu i siromašnima i njihovog preuokviravanja. Fokus je na sektoru socijalne zaštite

te, kao organizovanim merama podrške i staranja o siromašnima. Osnovna hipoteza jeste da je razvijanje i interpretiranje koncepta siromaštva i njegovog iskorenjivanja u socijalističkoj Jugoslaviji bilo usklađeno sa doktrinama društvenog razvoja socijalističkog jugoslovenskog društva. U onoj meri u kojoj su doktrine sveukupnog razvoja socijalističkog društva odstupale od tzv. *grassroots* marksističke misli, toliko je odstupala i doktrina iskorenjivanja siromaštva. Uprkos marksističkim doktrinama, diskursima i praksama, socijalistička Jugoslavija jeste imala sopstvene forme siromaštva i nejednakosti. Navedeno je prikazano u radu u onoj meri u kojoj je bilo moguće koristiti međusobno uporedive podatke. Siromaštvo je u periodu koji je usledio nakon raspada Jugoslavije bilo izuzetno rašireno, što je rezultovalo reinterpretiranjem značenja termina *siromaštvo*, a konačno i njegovom tranzicijom ka novom terminu, terminu *socijalno isključivanje*. Ono je, međutim, obrađeno ukratko, upravo u svrhu ukazivanja na promene koje su započete sa promenom državnog uređenja. U zaključnim razmatranjima dat je kratak osvrt na konstrukciju siromaštva u socijalizmu.

2. Postavke marksističkog objašnjenja siromaštva

U zapadnom svetu, uticaj marksističkih perspektiva na tumačenja siromaštva i koncipiranje politika usmerenih u pravcu redukovanja siromaštva bio je marginalan (Fitzpatrick, 2011: 138) za razliku od socijalističkog, u kojem je predstavljao vodeće objašnjenje i zvaničnu državnu paradigmu.

U jednoj od svojih prvih objava, članku u nemačkim novinama iz 1842. godine, Karl Marks (Karl Marx) ukazivao je upravo na problem siromaštva u društvu. U njemu je kritikovao tada usvojeni zakon kojim su siromašni sankcionisani za sakupljanje otpadaka od drveta po šumama, što je prethodno bila raširena praksa. Iako je priznavao pravo bogatih na zaštitu svoje privatne imovine, Marks je u ovim redovima ukazivao i na pravo siromašnih na život, odnosno na pravo da opstanu i da prežive. U teoriji se argumentuje da je Marks u ovom članku razvio tri ubedljiva razloga: 1) nisu siromašni problem za društvo i u društvu, nego je društvo problem; 2) siromašni nisu nemoralni i nečovečni; 3) bogati su zapravo lišeni svoje čovečnosti zbog vezanosti za imovinu, tj. zbog vlasničkog fetišizma (George, 2012: 211).

Samo tri godine kasnije, već 1845. godine, usledila je studija o životnim uslovima radničke klase u Engleskoj koju je objavio Fridrih Engels (Friedrich Engels), dajući doprinos opisu i analizi siromaštva tog vremena. Engels je ukazao na to da se prosečan radnik konstantno nalazi na ivici, tj. provaliji beskućništva te da skoro i nema šta da jede. Takve životne okolnosti, pokazao je, imaju izuzetno teške posledice po njihovo zdravlje i životni vek, a naročito je težak položaj dece. Kao i Marks, i on je zaključio da društvo nije u stanju da stvori blagostanje koje je potrebno i/ili dovoljno za opstanak "armije" siromašnih (Engels, 1847).

Klasici marksizma imali su brojne sledbenike, koji su pratili “nit” njihovih radnih radova, između ostalog, kada su u pitanju obrazloženja siromaštva. Marksisti su smatrali siromaštvo strukturnim problemom, neraskidivo povezanim sa kapitalističkim društvenim poretom, njegovom organizacijom i principima funkcionisanja. Siromaštvo su videli kao rezultat kapitalističkih ekonomskih sistema i kao preduslov za razvoj, blagostanje i bogatstvo njegove vladajuće klase: “akumulacija blagostanja na jednom polu znači akumulaciju bede [...] na suprotnoj strani” (Marx, 1887: 451). Smatrajući da je uzrok siromaštva sam kapitalizam (Lister, 2017: 61), teoretičari koji su pripadali ovoj doktrini zaključili su da zbog toga kapitalizam nije u stanju ni da eliminiše siromaštvo: “akcije koje su se preduzimale [u kapitalističkom društvu] nikada nisu mogle preći razinu administrativnih i milosrdnih mjera, a drugačije, uostalom i ne može biti jer je država sama uzrok društvenim nedaćama kao što je beda” (Zelenović, 1987: 59). Drugim rečima, državne politike “mogu ponekad da izmene pravila kapitalizma, ali ne mogu da promene osnovnu prirodu same igre” (Fitzpatrick, 2011: 139).

Marks i Engels, međutim, nisu se protivili u potpunosti socijalnim reformama i postepenim promenama društva. Njihov zajednički princip bio je “reforma tamo gde je moguće, revolucija tamo gde je neophodno” (George, 2012: 216). Među njihovim sledbenicima bilo je ne samo onih koji su se zalagali za mere kojima se poboljšava položaj radničke klase i siromašnih i koje su velferističkog tipa (Nedović, 2005: 152) nego i onih koji su smatrali da su politike zaštite siromašnih, a pre svega socijalna pomoć i socijalno staranje kontraproduktivni: mogu da umanje, ali ne i da iskorene siromaštvo.¹ Potonje je upečatljivo sažeo Toni Fitzpatrick (Tony Fitzpatrick) u svom pregledu marksističkog teorijskog pristupa:

pošto se kapitalizam zasniva na eksploataciji – zarade su manje od vrednosti rada radnika – onda sva kapitalistička društva zavise od niskih zarada i nezaposlenosti kao podsticaja za snižavanje zarada. Siromaštvo je i izvor discipline, koristan podsetnik šta vam se može desiti ukoliko ne stanete u red [...] i bez obzira na to što socijalni rad, zdravstvena zaštita i porodične politike mogu izgledati humano – kao i što su zaposleni u njima nužno dobronamerni – oni podstiču ekonomski sistem u kojem se sve vrednuje prema tržišnoj vrednosti (“komodifikacija”) (Fitzpatrick, 2011: 139).

Oslobađanje od siromaštva, eksploatacije i otuđenja moguće je, prema marksističkoj interpretaciji, u društvu u kojem se zarade ne bi zasnivale na radu, nego na potrebama radnika. Navedeno je izrekao Marks: “svako prema svojim mogućnosti-

¹ Uloga socijalnih radnika, prema mišljenju potonjih, percipirana je više podstičućom za razvoj kapitalističkog ekonomskog sistema, pa time štetnom, a ne emancipatornom. To je umnogome determinisalo razvoj ove profesije u državama bivšeg socijalističkog uređenja.

ma, svakome prema njegovim potrebama!” (Marx, 1875: 34). U “Kritici Gotskog programa” on politički obrazlaže da bi omogućavanje svakome da dobije u skladu sa potrebama bilo uslovljeno “celokupnim društvenim proizvodom” (Marks, Engels i Lenjin, 1959), od kog bi se oduzimale tzv. “ekonomske nužnosti” (tj. “nadoznada utrošenih sredstava za proizvodnju [...] dodatni deo za proširenje proizvodnje [...] rezervni fond ili fond osiguranja” – *ibid.*: 15). Nakon “ekonomskih nužnosti” od “sveukupnog društvenog proizvoda” bila bi oduzeta druga grupa troškova: “prvo, opšti troškovi oko upravljanja, koji se ne odnose na proizvodnju [...] ono što je namenjeno zajedničkom zadovoljavanju potreba, poput škole, zdravstvenih ustanova itd [...] fondovi za nesposobne za rad, tj. ukratko ono što danas spada u takozvano zvanično staranje o sirotinji” (*ibid.*).²

Piter Hudis (Peter Hudis) je, ukazavši na naizmeničnu upotrebu termina “budućeg socijalističkog” i “budućeg komunističkog društva” kod Marksa, objasnio posledično odsustvo “različitih istorijskih stupnjeva” (Hudis, 2019: 11) u pogledu dva tipa društva. Marks je razlikovao dve faze komunizma: prvu, nižu, koja sadrži ostatke prethodnog, kapitalističkog društva, i drugu, višu, koja je nezavisna u odnosu na njega, u kojoj je moguća istinska sloboda od siromaštva (Marks, Engels i Lenjin, 1959: 113-122). U tom smislu, on je pisao o političkom prelaznom periodu od kapitalističkog ka komunističkom društvu (*ibid.*: 109) u kojem se moraju sprovesti određene prelazne mere koje, u Lenjinovoj interpretaciji, jesu sadržane u “diktaturi proletarijata” (*ibid.*: 111). Neke ideje koje su nastale u okviru marksizma, odnosno socijalizma, razvijane su kasnije kao komunitarni socijalizam, hrišćanski socijalizam, liberalni socijalizam, eko-socijalizam, pa čak i tržišni socijalizam (Ginsburg, 1999).

3. Zvanični diskurs o siromaštvu u socijalističkoj Jugoslaviji

Čest fokus govora i elaborata Josipa Broza Tita, predsednika SFRJ, bila je “briga” socijalističkog društvenog uređenja za tzv. radne ljude. Generalno posmatrano, socijalistički period je predstavljao period značajnih socijalnih prava i suštinske socijalne sigurnosti. Nezavisno od problema sa kojima se sistem suočavao, kao i nedoslednosti koje su rano počele da se manifestuju, široka socijalna prava su umnogome doprinela dugovečnosti socijalističkog režima (Zrinščak, 2003). U Jugoslaviji su radni ljudi, tj. radnička klasa, slično drugim socijalističkim državama, bili ključni ideološki konstrukt. Međutim, preovlađujuća agrarna priroda jugoslovenskog društva, kao i činjenica da je velika većina boraca koji su učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi bila poreklom sa sela, učinila je neophodnim korigovanje zvanične terminologije, pa je ona shodno tome usvojila inkluzivniji koncept *radnih ljudi* u odnosu na konvencionalne interpretacije ovog pojma (Archer, 2017).

² Karl Marks napominje da je tekst kritike bio napisan još 1875. godine, a objavljen tek 1891. (Marks, Engels i Lenjin, 1959: 7-8).

Tito je isticao da je po preuzimanju “vlasti u svoje ruke” radnička klasa dužna da proizvodi što više materijalnih dobara kako bi obezbedila bolji život svima u društvu. Smatrajući da je osnovni motiv revolucionarne borbe radnika “da svakome obezbedi rad i hleb i da se to što čvršće i pravno zagarantuje” (navedeno prema Lakićević, 1977: 19), Tito se deklarirao kao zagovornik istovremenog ekonomskog i socijalnog razvoja – “pritom treba posvetiti podjednaku pažnju ekonomskoj i socijalnoj politici, posmatrajući ovu drugu kao cilj, a prvu kao sredstvo” (navedeno prema *ibid.*: 20). Brojna dokumenta i udžbenici (socijalne politike i sociologije) iz perioda socijalizma sadržali su Titove reči: “socijalizam znači stvoriti za svakog građanina uslove života dostojne čovjeka” (navedeno prema *ibid.*: 5).

Tito je često napominjao da su najveće socijalne razlike nestale sa ekspropriacijom. Međutim, period od sredine šezdesetih godina, koji se uobičajeno smatra periodom liberalizacije ekonomije u tadašnjoj Jugoslaviji, on je opisivao kao period od kog su započele tzv. neprihvatljive društvene razlike, koje pak nose sa sobom višestruke opasnosti – “Savez komunista i sve organizovane socijalističke snage treba da energično potiskuju i suzbijaju one tokove u stvarnom životu koji vode raslojavanju društva na siromašne i bogate” (navedeno prema *ibid.*: 27).

U Titovim govorima uočljivo je s jedne strane navođenje razlika i nejednakosti između republika, pokrajina i regiona, kao i urbanih i ruralnih delova države, a s druge strane navođenje razlika i nejednakosti kao rezultata tzv. špekulacija, zloupotreba javnih ovlašćenja i prisvajanja društvene imovine. Tito je smatrao da prvo-navedene treba smanjivati postepeno i stalno, a drugonavedene sprečavati radikalnim merama. Neke od mera smanjivanja razlika iz prve grupe bile su: uvođenje garantovane zarade, razvijanje solidarnosti te zajednička potrošnja i društvene službe (navedeno prema *ibid.*: 44).

Neujednačen regionalni razvoj bio je nespojiv sa socijalističkim vrednostima, pa je shodno tome Komunistička partija nastojala da odgovori na ovaj problem odmah nakon preuzimanja vlasti. Pored toga što je pitanje regionalnih nejednakosti bilo u suprotnosti sa egalitarnim vrednostima koje su se nalazile u središtu marksističke ideje, ono je takođe, prema shvatanju Partije, pretilo da dodatno zakomplikuje nacionalno pitanje u zemlji (Klanjšek, 2013). Boris Kidrič, predsednik Ekonomskog saveta, još je 1948. godine izjavio da je “ideja integrisane socijalističke ekonomije nespojiva sa postojanjem ekonomskih nejednakosti između republika” i da “relativno napredne republike, poput Slovenije, imaju ‘svetu dužnost’ da od svojih prihoda izdvoje za razvoj nerazvijenih područja zemlje”³ (Lang prema Klanjšek, 2013: 96).

³ Uprkos uložnim naporima, razvojni jaz je opstao i vremenom je čak i proširen. Dok je npr. 1952. godine BNP po glavi stanovnika Makedonije iznosio 71% prosečnog prihoda po glavi stanovnika na nivou federacije, 1987. pao je na 67%. Slično je bilo i sa drugim republikama (Klanjšek, 2013).

Zvanična jugoslovenska ideologija promovisala je premisu prema kojoj socijalizam obezbeđuje pristojan život za svakoga – kroz besplatno obrazovanje, besplatnu zdravstvenu zaštitu, društvene (ili državne) stanove i punu zaposlenost sa posledičnim naknadama po osnovu socijalnog osiguranja. To sve trebalo bi da stvori društvo bez siromašnih. Dodatno, socijalistički establišment predstavljao je socijalistički sistem socijalne zaštite kao jednu od manifestacija brige društva za sve pojedince.

Na taj način je, suprotno korišćenju termina *siromaštvo* u svakodnevnom govoru i u narativima običnih građana, u javnom/sluzbenom diskursu donosioca odluka i praktičara u upotrebi bila drugačija terminologija. Tako su termini *pauperizam*, *deprivacija* i *uskraćenost* bili eufemizmi za termin *siromaštvo*, koji je proteran umnogome zbog asocijacija na kapitalističko društvo iz Marksovih i Engelsovih opisa. Mnogo više u upotrebi su bili termini prerađeni merama socijalističkog “inženjeringa”: minimum sredstava za egzistenciju, individualni i porodični standard, opšta i zajednička potrošnja itd. Umesto termina *siromašni*, u službenom jeziku korišćen je termin *osoba bez sredstava za život*. Sledi kratak, ali ilustrativan primer široko prihvaćenog objašnjenja izostavljanja termina *siromaštvo* (i njegovih varijacija) iz vremena socijalizma:

pojam “materijalno neobezbeđeno lice” je u upotrebi sve od uvođenja savremenog socijalnog osiguranja i savremene socijalne zaštite za označavanje osobe koja nema sredstva koja su joj potrebna za život. Prethodno je korišćen pojam “siromah” [...] Pojam “ubog” zvanično je korišćen tokom izvesnih perioda prethodne Jugoslavije, kada je donet Zakon o zaštiti ubogih, starih i nemoćnih iz 1922. godine [...] U SFRJ se u teoriji, praksi i zakonodavstvu upotrebljava termin “materijalno neobezbeđeni” (Lakićević, 1973: 149).

Iako je intencija ovakvih službenih narativa nesumnjivo bila smanjivanje vidljivosti siromaštva, u društvu su sasvim izvesno postojali oni koji nisu bili u stanju da zarade za život, i to ne svojom voljom. Politički korektna obrazloženja bila su u najvećoj meri u skladu sa individualističkim interpretacijama siromaštva (i naročito siromašnih pojedinaca) kao devijacije (devijantnih) od socijalističkog poretka i pravila, a zatim i patoloških ponašanja kao posledice odsustva ličnih napora ili eksplisitnog antidruštvenog stava i ponašanja. Navode se i nemogućnosti pojedinaca da se prilagode socijalizmu, iz bilo kog razloga, a najčešće iz razloga njihove posvećenosti “prevaziđenim buržoaskim” vrednostima prethodnog “eksploatatorskog” sistema u kojem su “imali koristi samo oni koji su bili privilegovani”. Na kraju, skovan je i termin *socijalni paraziti* da označi one koji koriste “velikodušan” socijalistički sistem za sopstvenu korist, a o trošku “vrednih radnika i poštene inteligencije”. Na taj način, režim je kreirao neopravdano siromašne, koji ne zaslužuju nikakvu pomoć društva čijem “nastanku svi treba da doprinesu, a ne da budu beskorisni”.

Nezaposlenost je bila stigma, praćena isključivanjem iz društvenog života, delimičnim gubitkom građanskih prava, drugorazrednom pozicijom u društvu, i to usled središnje pozicije u društvu koju je zauzimala radna jedinica. Partijsko rukovodstvo u Jugoslaviji imalo je drugačiji, donekle paradoksalni odnos prema problemu nezaposlenosti u odnosu na druge socijalističke države u kojima se insistiralo na punoj zaposlenosti (Woodward, 1995). Komunistička partija je relativno rano, još 1950. godine, zauzela zvaničan stav da “nezaposlenost može postojati u socijalizmu”. Međutim, ovakav stav nije pretpostavljao i preuzimanje odgovornosti za postojanje nezaposlenosti. Samoupravni socijalizam je radnike osnažio i omogućio njihovo učestvovanje u procesu odlučivanja u svojim radnim organizacijama, što ih je istovremeno učinilo odgovornim za kreiranje politike zapošljavanja, odnosno postojanje problema nezaposlenosti (*ibid.*).

4. Kontekstualizovanje siromaštva u socijalizmu

4.1 Prevođenje siromaštva u zakonske i administrativne kategorije

Jedna od ideja socijalističkih škola mišljenja u vezi sa razvijanjem programa blagostanja i zaštite siromašnih bila je da mere i programi usmereni u pravcu obezbeđivanja blagostanja stanovništva treba da budu kreirani, implementirani, organizovani i obezbeđivani od strane države, kao “praktična manifestacija klasne solidarnosti” (Hyde i Dixon, 2002: 19).⁴ Tako se sistem pružanja pomoći siromašnima u socijalističkoj Jugoslaviji u potpunosti temeljio na javnom, tj. državnom sistemu, uz odsustvo privatnih inicijativa, te na specifičnoj ulozi tzv. civilnog sektora. U tom smislu, uobičajeno se razlikuje nekoliko faza u razvoju socijalističkog sistema socijalne zaštite u Jugoslaviji. Kao što će biti prikazano, a u kontekstu hipoteze rada, one su u najvećoj meri pratile razvoj sveukupnog društvenog sistema.

Period od 1945. do 1952. godine. Odmah po završetku II svetskog rata usledilo je ukidanje tzv. klasne eksploatacije i socijalnih razlika, koji su smatrani posledicom vlasništva nad privatnom svojinom (i sredstvima za proizvodnju u Marksovom rečniku), i najamnog rada, što je poistovećivano sa iskorenjivanjem siromaštva, koje je konstruisano kao klasna kategorija ukorenjena u navedenim faktorima (Puljiz, 2008: 22). Dosledno konceptu prema kom ekonomske nejednakosti kreiraju sve ostale vrste nejednakosti, ključne uloge u ovom procesu dodeljene su agrarnim reformama iz 1945. i 1946. godine, kao i nacionalizaciji industrije iz 1946. i 1948. godine, praćenima nacionalizacijom “viška” stambenog prostora 1948. godine.

⁴ Navedeno je nekompletno, ukoliko zanemarimo stav socijalista da je jednakost vrednost kojoj socijalizam *treba da teži*, a ne činjenica postojeća po sebi u socijalizmu. I dok su neki socijalisti smatrali da se jednakost može ostvariti jednakim nadnicama, neki drugi smatrali su da se može ostvariti redistribucijom društvenog bogatstva, besplatnom zdravstvenom zaštitom, obrazovnim prilikama itd. (Škorić i Kišjuhas, 2014: 158-159).

Ni socijalna politika nije bila izuzetak. I njoj je dat novi klasni (i revolucionarni) karakter, sa ciljevima: “1) transformisanja socijalnih položaja radnika, 2) zadovoljavanja njihovih osnovnih životnih potreba, 3) obezbeđivanja socijalne sigurnosti svima” (Lakićević, 1978: 321), a država je postala jedini sektor koji obezbeđuje blagostanje stanovništva (Čekerevac i Perišić, 2015: 150). Ključni akteri ovakve socijalne politike trebale su da budu “napredne snage” društva – radnici, mladi i seljaci, uz posebnu zaštitu onih koji su “zaslužni za pobjedu” – ratnih veterana, civilnih žrtava rata, članova porodica onih koji rade u vojsci. Oni koji su podržavali socijalističko uređenje trebali su da budu zaštićeni normama i propisima. I suprotno: oni koji ga nisu podržavali bili su “zapostavljeni, izloženi pritiscima, a uz to se predviđalo njihovo skorajšnje nestajanje u perspektivi socijalističkog društvenog razvoja” (Puljiz, 2008: 21).⁵ Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine sadržao je odredbu o pravu na pristojan život za “izvesne kategorije stanovništva”, koje je ugnežđeno u širok spektar socijalnih prava u oblastima radnih odnosa, socijalnog osiguranja, javnog stanovanja, zdravstvene zaštite, besplatnog obrazovanja i socijalnih službi (Kočović, 1997: 123-124). U tom smislu, Savezni odbor Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije konstatovao je:

pored onih koji su obuhvaćeni socijalnim osiguranjem ili koji su vojni veterani ili žrtve fašizma, postoje i oni koji nemaju sredstva dovoljna za život, zbog toga što nemaju imovinu, ili su nesposobni za rad, a nemaju članove porodice da ih obezbede (SOSSRN, 1953: 18).

Njima su Narodni odbori pružali materijalnu pomoć, kao i zdravstvenu zaštitu i besplatne lekove (*ibid.*), a država im je obezbeđivala privremeni smeštaj (Pešaković, 1957: 97). Obuhvat stanovništva novčanim naknadama i iznos naknada bili su uslovljeni količinom sredstava kojima su narodni odbori raspolagali (*ibid.*).

Čak su i oni koji su podržavali ovakvu vrstu prevrata i/ili revolucije, ovu fazu u razvoju jugoslovenskog socijalizma, koji se uobičajeno naziva administrativnim socijalizmom pro-sovjetskog tipa, opisivali kao etatističku i paternalističku, ali opravdanu sa stanovišta široko rasprostranjenog siromaštva u posleratnoj Jugoslaviji (Zelenović, 1987: 105). Povrh karakteristika posleratnog siromaštva uopšteno, siromaštvo u Jugoslaviji u tom periodu bilo je izazvano i prirodnim nepogodama, najčešće sušama (Šućur, 2008: 236).

Dominantna socijalna paradigma bila je oslonjena na automatizam – siromaštvo će automatski nestati kad se društvo razvije u ekonomskom i društvenom pogledu. Budući da je “tehnokratsko-ekonomističko gledište, lišeno empirijskog po-

⁵ Zanimljivo je da je po završetku Drugog svetskog rata nešto manje od 70% seoskog stanovništva Jugoslavije posedovalo do 5 hektara zemljišta, te da time za većinu njih ograničavanje zemljišnog poseda do 10 hektara nije označilo oduzimanje zemlje (Lazić, 2011: 98).

smatranja [rezultovalo time da je] izučavanje socijalnih problema zapostavljeno, razvoj stručnih službi je usporen, a materijalna ulaganja u neke vidove socijalne politike, kao na primer u socijalnu zaštitu smanjena” (Lakićević, 1978: 323).

Period od 1952. do 1965. godine. Na početku pedesetih godina prošlog veka, rast životnog standarda zaostajao je za ekonomskim rastom, kojim je dominirala industrija. Uočavanje potrebe za usklađivanjem ekonomskog i socijalnog rasta, u kombinaciji sa političkim događajima iz 1948. godine (razlaz Tita i Staljina), unelo je već 1951/1952. godine novi koncept, koncept radničkog samoupravljanja,⁶ koji se stabilizovao od 1953. godine, a koji je u izvesnoj meri diverzifikovao aktere u javnim politikama, i to, između ostalog, u onim oblastima koje su bile usmerene u pravcu podizanja životnog standarda stanovništva.

Podsticaj za navedeno na političkom nivou predstavljalo je usvajanje Rezolucije Savezne narodne skupštine o unapređenju opšte potrošnje iz 1957. godine. Ortodoksno uverenje bilo je da socijalističko društvo mora da poseduje određene “nužne” nejednakosti. U njih su ubrajane one koje su posledica rezultata rada. Smatrano je pak da se one mogu korigovati zajedničkom potrošnjom. U Rezoluciji je navedeno: “potrošnja velikog dela BDP-a za potrebe obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite, kao i drugih potreba koje finansira država direktno poboljšava životni standard radnika i njihovih porodica” (*ibid.*).

Naredne, 1958. godine, na VII Kongresu Komunističke partije Jugoslavije iskazano je da je briga o radnicima najvažniji “zadatak” države, ali da je potrebno voditi računa i o onima koji su u “posebno nepovoljnoj situaciji [bilo zbog] objektivnih okolnosti ili svog fizičkog ili psihičkog stanja” (Zelenović, 1987: 110). Za njih je bilo predviđeno obezbeđivanje prihoda iz sistema socijalne zaštite, uz uključivanje u tzv. socijalni i produktivni život. Ustav iz 1963. godine sadržao je odredbu o “posebnoj zaštiti” “onih koji nisu u stanju da se staraju sami o sebi, svojim pravima i svojim interesima” (čl. 42, Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije).

Smatrano je i da će moć sveprisutne države biti ublažena uvođenjem inovativne profesije za socijalistička društva tog vremena – socijalnih radnika – koja će omogućiti prelaz od administrativnog pristupa u radu sa siromašnima ka profesionalnom.⁷ Nova profesija omogućila je povećanje broja službi i usluga te njihovo prilagođavanje potrebama siromašnih. Socijalni radnici su zapošljavani u Centrima

⁶ Koncept samoupravljanja imao je funkciju, između ostalog, da predstavi jugoslovenski socijalizam kao autentično marksistički (Lazić, 2011: 84).

⁷ Pre zapošljavanja socijalnih radnika na poslovima pružanja podrške siromašnima, u opštinama su postojala odeljenja za davanje pomoći siromašnima. Njihove aktivnosti, nužno, bile su administrativne i birokratske prirode, da bi ih upravo tokom vremena zamenio profesionalni pristup socijalnih radnika (Šučur, 2008: 236).

za socijalni rad, čije je osnivanje označilo stvaranje organizacione infrastrukture za staranje o siromašnima na nivou lokalnih zajednica. Prvi takav centar u Jugoslaviji osnovan je 1956. godine na Paliluli (jednoj od opština glavnog grada tadašnje Jugoslavije, Beograda), da bi ubrzo centri počeli da se osnivaju u čitavoj državi. Preporuka Narodne skupštine o osnivanju centara za socijalni rad iz 1961. godine imala je za posledicu njihovo intenzivno otvaranje od 1961. do 1966. godine. Nakon tog perioda, došlo je do stagnacije u osnivanju novih centara, ali i stabilizacije njihovog rada (Bećin, 1973: 24-27).

Period od 1965. do 1974. godine. Od 1965. godine započeto je sa uvođenjem tržišnih elemenata u privredu, kao i sa unošenjem određenih promena u aktivnosti usmerene u pravcu smanjenja siromaštva. Nove izazove u vezi sa siromaštvom donela je ekonomska kriza, povezana, između ostalog, sa unutrašnjom i spoljašnjom migracijom stanovništva. Brojni autori iz ovog perioda ukazivali su na probleme nejednakosti do kojih su dovele ekonomska kriza i ekonomske reforme, a koji nisu bili predmet interesovanja odgovarajuće politike. Ne samo da nije došlo do odgovarajuće i potrebne promene politike, nego je socijalna zaštita, kao institucionalizovan sistem podrške, počela sve više da se posmatra kao opterećenje za ekonomiju. Paradigma automatizma je oživela, ovaj put u formi “liberalističko-tehnokratskog gledišta [...] da se zadovoljenje materijalnih i kulturnih potreba ljudi i njihovih životnih uslova vrši automatski s porastom proizvodnje koja će biti obezbeđena slobodnijim delovanjem tržišnih zakona ograničenih pravom radnih ljudi na samoupravljanje” (Lakićević, 1978: 329).

Međutim, najveća promena u ovom periodu bilo je uvođenje zakonskih propisa o socijalnoj zaštiti u republikama SFRJ⁸ u drugoj polovini šezdesetih, kojim su ustanovljene “zakonske, institucionalne i organizaciono-programske osnove” (Šućur, 2008: 239) podrške siromašnima. Tako je Zakon o socijalnoj zaštiti i službi socijalne zaštite Socijalističke Republike Srbije iz 1966. bio prvi zakon u ovoj oblasti u SFRJ. U skupštinskom obrazloženju razloga za donošenje ovog Zakona navedena je neusklađenost između razvoja socijalne brige, staranja i zaštite s jedne strane i razvoja potreba u društvu i njegove “ekonomske snage” s druge strane: “propusti u zakonskim osnovama sistema socijalne zaštite, njegovo neadekvatno finansiranje i fragmentisanost sredstava, imali su negativan uticaj na razvoj službi socijalne zaštite, njihove tehničke i ljudske uslove” (Skupštinski pregled, 1966: 36).

Zakonom je socijalna zaštita pozicionirana u okvir organizovanih mera države, čiji je cilj “sprečavanje nastanka stanja socijalne potrebe i pružanje društvene

⁸ Republike i autonomne pokrajine bile su nadležne za oblast socijalne zaštite. Između ostalog, one su donosile sopstveno zakonodavstvo u skladu sa centralnim. Posledično, nivoi naknada za siromašne su se razlikovali, kao i kriterijumi za ostvarivanje prava na naknade.

pomoći licima koja se nalaze u takvom stanju” (član 2), dok je “socijalna potreba” definisana u kontekstu nesposobnosti obezbeđivanja osnovnih uslova za život bez potpore države (član 2). Osnovna naknada usmerena prema siromašnima, tj. materijalno neobezbeđenim licima bila je tzv. materijalna podrška (član 30). Shodno tome, ova naknada pripadala je kategoriji provere prihoda i imovine. Zakon je detaljno propisivao:

- da su oni koji se smatraju materijalno neobezbeđenim licima “lica koja nemaju sredstva za izdržavanje, nesposobna su za rad i ne mogu da obezbede sredstva za život po nekom drugom osnovu” (član 24)
- kategorije korisnika nesposobnih za rad: 1) oni koji ne mogu da se zaposle, bilo usled godina života ili nesposobnosti za rad, 2) deca ispod 15 godina i 3) žene za vreme trudnoće i 135 dana nakon porođaja (član 32).

U praksi, sistem naknada obuhvatao je samo one koji su pored neposedovanja sredstava za život bili nesposobni za rad (Lakićević, 1973: 149).

Materijalna pomoć bila je u formi stalne ili privremene. Oni koji su bili nesposobni za rad ostvarivali su pravo na stalnu pomoć (član 26). Po pravilu, bila je u novcu ili naturi, a izuzetno i u formi pozajmice (član 26). Generalno, navedeno je da naknada treba da bude u iznosu dovoljnom za izdržavanje, ali je konkretno propisano da iznosi 50% garantovane zarade u opštini prebivališta korisnika (član 36), sa izuzetkom nerazvijenih opština, koje su mogle da ga smanje do 30% garantovane zarade (član 42).⁹

U skupštinskoj debati prilikom donošenja Zakona, izražene su brojne dileme. Podvlačeći da je utvrđivanje visine naknade sofisticiran zadatak, Nikola Spasenović, zamenik sekretara za zdravstvo i socijalnu politiku Srbije, naglasio je potrebu za striktnim poštovanjem propisa kako bi se eliminisala mogućnost da pravo na naknadu ostvare oni koji to pravo nemaju, a na račun onih kojima je zaista potrebna (Skupštinski pregled, 1966: 18). Jedan dalekosežan koncept dobio je mesto u ovom zakonu, bez obzira na diskretnost forme u kojoj se javio i na ograničenost primene: koncept participacije, tj. učešća korisnika (član 6). U njemu je sadržana i snažna ideološka premisa da praktičari u socijalnim službama sprovode svoje zadatke u skladu sa “normama socijalističkog morala” (član 19). Nakon dugačkih razmatranja o najefektivnijim mehanizmima, formirani su fondovi za socijalnu zaštitu, koji su dobili sopstvene resurse u svrhu obezbeđivanja implementacije propisa. Ukazivano je i na potrebu za angažovanjem što većeg broja aktera, kao i čitave zajednice u proces pružanja podrške onima koji su materijalno neobezbeđeni. Jedna od kritika koncepta socijalne zaštite uopšteno bila je da je zatvoren, odnosno da bi trebalo da se poveže sa socijalnom politikom u celini kako bi se realizovali postavljeni ciljevi.

⁹ Samo jedan član porodice imao je pravo na pun iznos naknade.

Period od 1974. do 1990. godine. Skoro deset godina nakon ekonomske reforme, tačnije 1974. godine na Desetom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, siromaštvo je navedeno kao “kontradikcija” koju je neophodno prevazilaziti u procesu čitavog socijalnog i ekonomskog razvoja zemlje, a da način za to treba da budu ulaganja u obrazovanje, brigu o deci, penzijsko i invalidsko osiguranje, zapošljavanje, stanovanje, zdravstvenu i socijalnu zaštitu. Kao specifične mere sa tom svrhom predložene su: “društveno utvrđivanje nivoa najnižeg dohotka po radniku i najnižeg ličnog dohotka, sigurnost raspolaganja dohotkom i imovinom stečenom po osnovu rada, dobrovoljne humanitarne aktivnosti i humanitarne organizacije, unapređenje socijalnog rada i rešavanje problema niskog porodičnog standarda radnika” (Zelenović, 1987: 110). Pravo na rad zagarantovano Ustavom iz 1974. godine dopunjeno je pravom na materijalnu naknadu u slučaju privremene nezaposlenosti (član 159). *Udruženi rad* bio je novi koncept koji je značio da se suprotno brizi o radnicima, koja treba da se sprovodi preko preduzeća, tj. organizacija udruženog rada, briga o onima koji nemaju sredstva za život ne sprovodi unutar preduzeća, ali da je ipak zavisna od ekonomije (Šućur, 2008: 241).

Socijalna zaštita redizajnirana je u skladu sa principima udruženog rada, na taj način što je predviđeno stvaranje samoupravnih interesnih zajednica u sistemu socijalne zaštite, kojih je, međutim, osnovan tek mali broj (Milosavljević, 1981: 50). Centri za socijalni rad ostali su i dalje nadležni za podršku materijalno neobezbeđenim licima kao i u skladu sa prethodno važećim zakonom. Promenama sprovedenim tokom sedamdesetih¹⁰ centri su dobili zaduženja vođenja dosijea i dokumentacije o korisnicima naknada usmerenim prema materijalno neobezbeđenima, vrstama podrške i pomoći, kao i visini sredstava koja su im isplaćivana. Novi propisi napravili su razliku i između opštih i zajedničkih potreba. Opšte potrebe finansirane su iz republičkog i lokalnih budžeta, a zajedničke potrebe iz doprinosa uplaćivanih po osnovu zarada. Dominantan deo sredstava iz republičkog budžeta korišćen je za podršku korisnicima materijalnih naknada, čiji je iznos uprkos tome konstantno bio ispod propisanih standarda: “u većini lokalnih zajednica, novčana podrška onima koji su materijalno neobezbeđeni je niska” (Gojković, 1981: 212).

Krajem sedamdesetih započeli su poremećaji u ekonomiji, veliki rast nezaposlenosti i pad životnog standarda stanovništva. Ovaj trend nije praćen uvećanjem broja korisnika materijalne pomoći u centrima za socijalni rad. Glavni razlog tome bili su strogi uslovi koje je trebalo ispuniti. Međutim, raspoloživi statistički

¹⁰ Zakonodavstvo iz oblasti socijalne zaštite menjano je, ali ne suštinski. Ni propisi o naknadi za materijalno neobezbeđene nisu bili predmet značajnijih izmena (Gojković, 1981: 200-201), a cilj materijalne pomoći je prema zakonu bio “da materijalno neobezbeđenom licu i članovima njegove uže porodice obezbedi neophodno potrebna sredstva za izdržavanje ili za ublažavanje teškoća izazvanih posebnim okolnostima” (Gojković, 1978: 205).

podaci ukazuju na to da je u ovom periodu uvećan broj onih koji su bili sposobni za rad i posedovali određena sredstva za život, koja pak nisu bila dovoljna – “zaposleni sa niskim zaradama, penzioneri i privremeno nezaposleni” (Šućur, 2008: 243). Kasnije promene zakonodavstva uvele su nove vrste novčane podrške, tako da su poslednje navedeni bivali targetirani najčešće jednokratnim naknadama. Paradoksalno ili ne, stalna novčana naknada bila je ispod zakonski propisanog limita, isplaćivana je sa zakašnjenjem od nekoliko meseci, niskog obuhvata i sa velikim razlikama između opština (*ibid.*: 245-246). U tom pogledu ilustrativni su podaci o razlikama između najviših i najnižih iznosa novčanih pomoći za siromašne između republika (Tabela 1).

Tabela 1. Iznosi stalnih novčanih pomoći po republikama i pokrajinama, u dinarima, 1980. godine

Republika/Pokrajina	Najniži iznos u dinarima	Najviši iznos u dinarima
SR Bosna i Hercegovina	209	1200
SR Crna Gora	835	1500
SR Makedonija	450	956
SR Hrvatska	1448	–
SR Slovenija	1595	2500
SR Srbija (bez pokrajina)	600	1670
SAP Vojvodina	600	1695

Izvor: Milosavljević, 1981: 5.

Između opština unutar jedne republike, tj. pokrajine, postojale su ogromne razlike u postavljanju materijalnog cenzusa za ostvarivanje prava na socijalnu pomoć. Tako se u Bosni i Hercegovini on kretao od 80 do 790 dinara. Razlog tome bio je u velikim razlikama između količine sredstava kojima su raspolagale pojedinačne samoupravne interesne zajednice za socijalnu zaštitu. Najteža posledica, pak, svakako je bila ta da se “kroz primanja iz socijalne zaštite najčešće ne obezbeđuje ni minimum osnovnih potreba” (Milosavljević, 1981: 5).

Godine 1983. Skupština SFRJ usvojila je Dugoročni program ekonomske stabilizacije na osnovama korekcija samoupravnog ekonomskog i političkog sistema, koji je omogućio izradu Osnova i okvira dugoročne socijalne politike, koji je inicirao uvođenje socijalnog minimuma.¹¹ Potonji institut dizajniran je tako da objedini

¹¹ Program nikada nije ostvaren zbog zasnovanosti “na društvenim pretpostavkama koje praksa nije verifikovala” (Lakićević, 1991: 376).

sva davanja unutar sistema socijalne zaštite kako bi se obezbedio tzv. “minimum egzistencije svakoga” (Lakićević, 1991: 387). U republikama i pokrajinama usledilo je donošenje zakona kojima je predviđano proširenje materijalnog obezbeđenja nesposobnih za rad na radnike sa niskim dohocima, nezaposlene i penzionere sa niskim penzijama, ali ovi zakoni već sežu u njihovu istoriju (ponovo) samostalnih država, zbog čega neće biti predmet razmatranja.

4.2 Pokazatelji siromaštva u socijalizmu

Merenja siromaštva u periodu socijalizma u Jugoslaviji stavljaju pred istraživače određene nedoumice. Ono je vrlo često iskazivano kroz nejednakosti i mereno je Gini koeficijentom. Vrednosti Gini koeficijenta, međutim, bile su povoljne. Tako podaci za period od 1962. do 1981. godine ukazuju na smanjenje nejednakosti za oko 40%, i to sa 0,256 na 0,155. U tri godine nakon 1981. počele su da rastu, da bi 1984. iznosile 0,216 (Milanović, 1990: 133). U socijalističkom periodu, Jugoslavija je pripadala grupi zemalja sa umerenim nejednakostima (*ibid.*: 253-254). Slične nalaze prezentuje i Danilo Šuković te zaključuje da komparativni podaci ukazuju na iznadprosečan egalitarizam u nekadašnjoj Jugoslaviji (Šuković, 2002).¹²

Faktori koji su doprineli ovakvom pozitivnom rangiranju, međutim, otkrivaju neke ozbiljne zebnje ili barem kontroverze. Branko Milanović ih je grupisao u četiri kategorije. Prvo, procesi nacionalizacije privatne svojine, o kojima je već diskutovano, eliminisali su građane sa najvišim prihodima. Svakako, etičke i druge komponente ovih procesa nisu bile zanemarive. Drugo, politika pune zaposlenosti rezultovala je time da ne postoje oni koji nemaju lične dohotke, tj. barem neke zarade. Negativna posledica navedenoga bila je sve neproaktivnija zaposlenost. Treće, razlike u zaradama nisu bile velike. To je kreiralo diskurs o “uravnolovci” – plata je ista bez obzira na to koliko neko radi ili ne radi. Četvrto, socijalno osiguranje i socijalna zaštita predviđale su naknade za predupređivanje rizika starosti, bolesti itd. Sve navedeno doprinosilo je smanjenju nejednakosti u društvu (Milanović, 2012: 57).¹³ Od pojave prvih ekonomskih problema tokom šezdesetih godina, koji su takođe već pominjani, počeli su da se uočavaju suštinski problemi u jugoslovenskoj ekonomiji.¹⁴ Oni su maskirani na različite načine: “preraspodelom dohodaka

¹² Podaci za Hrvatsku upravo su konzistentni sa gore navedenim podacima za Jugoslaviju, kao što pokazuje Nestić u svom radu. U periodu od 1973. do 1983. nejednakosti su se smanjivale, a zatim su počele da rastu (Nestić, 2002: 600-601).

¹³ Postojale su, međutim, nejednakosti koje nisu mogle da budu registrovane – političke pozicije bile su glavni izvor privilegija, ali u neformalnoj sferi.

¹⁴ Postoje stanovišta prema kojima je sve do ranih šezdesetih izgledalo kao da je ekonomska strategija u socijalističkim zemljama “u najmanju ruku izjednačena” sa ekonomskim strategijama u kapitalističkim zemljama (Hobsbaum, 2002: 15).

iz poljoprivrede, tzv. cenovnim makazama; donacijama sa Zapada, inostranim kreditima, itd.” (Lazić, 2011: 88). Međutim, kako je od sredine sedamdesetih i tokom osamdesetih godina ekonomska situacija počela da se pogoršava, nejednakosti su počele da rastu, kao što se i “jednakost formirala na dnu” (Jakobi, 2010: 55). Tako je pred kraj osamdesetih jednakost počela da označava jednakost u lošim materijalnim uslovima. Loši materijalni uslovi postali su društvena norma. Karakterisali su one koji žive od naknada u sistemu socijalne zaštite, nezaposlene, ali i radnike sa niskim primanjima, kao i one čiji su članovi porodice bili nezaposleni.

Interesantan je podatak da je percepcija nejednakosti bila u kontinuiranom porastu, čime je otvoreno osporavana egalitarna priroda jugoslovenskog državnog socijalizma. Značajan broj Jugoslovena smatrao je da se tokom 1970-ih i 1980-ih godina jaz između društvenih slojeva značajno povećao. Istraživanje koje je 1977. godine sprovedeno u Srbiji pokazalo je da je polovina ispitanika uočavala klasnu prirodu jugoslovenskog društva (Popović et al. prema Archer, 2014).

Izuzev navedenih, nije bilo validnih i pouzdanih statističkih podataka o broju siromašnih koji bi bili uporedivi tokom različitih perioda socijalizma. U tom smislu, ilustrativan je navod Ljiljane Mijanović: “U Jugoslaviji, kao i u drugim zemljama real-socijalizma, siromašni nisu bili predmet istraživanja ni ozbiljnijeg društvenog interesovanja. Čak je i zvanična statistika vođena tako da ne ostanu tragovi o najvažnijim aspektima socio-ekonomskog položaja stanovništva i njegovih pojedinih kategorija” (Mijanović, 1998: 223). Slični su navodi Danijela Nestića o “neugodnosti teme” (Nestić, 2002: 595) po tadašnju elitu i establišment. Dodatno, Miroslav Radovanović, koji se zalagao za zasnivanje sociologije bede kao nauke, konstatuje:

beda kao objektivna društvena pojava [...] postoji pored i nasuprot oficijelne ideologije i nasuprot svim programsko-normativnim načelima o položaju čoveka u našem socijalističkom društvu i humanističkim stavovima [...] O opštoj rasprostranjenosti siromaštva i bede u našem društvu moguće su samo procene i fragmentarna evidencija. Fragmentarna evidencija o sirotinji praćena je fragmentarnom i ideologiziranom svešću i fragmentarnom i ideologiziranom stručnošću, i obratno (Radovanović, 1983: 135).

Bez obzira na to što ova objašnjenja deluju simplicistički, prepreke za pronalaženje pouzdanih podataka su brojne. Od 1973. godine započeta su sprovođenja godišnjih i petogodišnjih anketa o potrošnji domaćinstava, različitog stepena reprezentativnosti (Nestić, 2002: 596). Upadljivo je odsustvo sistematskog prikupljanja i analiziranja podataka koje bi ukazalo ko je zapravo ostvario najveću dobit od ostvarenog ekonomskog, ali i socijalnog napretka. Uopšteno, a prema dostupnim studijama, uočavaju se dve faze u trendovima i merama usmerenim protiv siromaštva u socijalističkoj Jugoslaviji. Prva je faza ranog, posleratnog uspeha u smanjivanju materijalnog siromaštva. Ona je trajala, sa izvesnim oscilacijama, sve do sedamde-

setih, a pratilo ju je i poboljšanje zdravstvenog i obrazovnog statusa populacije. Industrijalizacija zemlje omogućavala je otvaranje radnih mesta i ubrzanje mobilnosti prema gore velikih društvenih grupa: seoskog stanovništva, naročito siromašnog, nekvalifikovanih radnika i onih koji su bili nezaposleni u predratnom periodu. Uprkos tome, siromaštvo nije iskorenjeno. Druga, kasnija faza (sedamdesetih i osamdesetih godina) bila je ona u kojoj je prethodno ostvareni napredak u podizanju nivoa dohotka, obrazovanja, zdravlja i potrošnje praćen stagnacijom, a zatim i pogoršanjem. Tako je od 1978. do 1987. godine stopa siromaštva porasla sa 17% na 25% (Jakobi, 2010: 54).

Analiza siromaštva Aleksandre Pošarac, za isti period, ali samo za Srbiju i to bez pokrajina, ukazala je na povećanje koeficijenta siromaštva sa 15,3% u 1978. godini na 19,5% u 1990. godini, što je značilo povećanje broja siromašnih sa oko 770.000 na 1.100.000 stanovnika Srbije (Pošarac, 1992: 15).¹⁵ Najlošiji životni uslovi vezivani su za Rome, beskućnike i seosko stanovništvo.

5. Post-jugoslovenska društva i njihovi pojmovi

Nakon što je socijalistička Jugoslavija prestala da postoji, za bivše republike nastupio je dug, naizgled beskonačan period “eksperimentisanja u političkom, ekonomskom i socijalnom inženjeringu” (Horvat i Štikš, 2015) uz istovremenu razgradnju socijalističkog nasleđa. Usledila je radikalna promena paradigme, koja je pretpostavljala ponovno promišljanje i redefinisane celokupnog normativnog okvira koji je prethodno decenijama determinisao društveni život građana. Promenjena stvarnost dodala je nova značenja starim konceptima, između ostalog, konceptu siromaštva. Postepena razgradnja socijalističke države legitimisana je kontinuiranim pritiscima i zahtevima za smanjenjem glomaznog i neefikasnog državnog aparata. Naivno se verovalo da će se nakon završetka ovog procesa, mala i efikasna država spontano pojaviti.

Tranzicija ka liberalnoj demokratiji i neoliberalnoj ekonomiji imala je katastrofalne posledice u većini bivših jugoslovenskih republika i one su se, između ostalog, manifestovale kroz osiromašivanje stanovništva, znatan rast nejednakosti, privatnu i javnu prezaduženost, deindustrijalizaciju, društvenu degradaciju i depopulaciju (*ibid.*). Ovaj period obeležio je drastičan pad ekonomske aktivnosti, (hiper)inflacija, kao i pad zaposlenosti. Ograničeni resursi i neadekvatna socijalna infrastruktura nisu bili u mogućnosti da obezbede zadovoljavanje normativno garantovanih socijalnih prava. I kao što je “armiju” proletarijata iz bivših jugoslovenskih republika zamenila “armija” tranzicionih gubitnika, tako su i sami sistemi socijalne

¹⁵ Aleksandra Pošarac koristila je liniju siromaštva koja je obuhvatila troškove ishrane, stanovanja, higijene, zdravlja, obrazovanja i saobraćaja (Pošarac, 1992: 13).

zaštite postali tranzicioni “gubitnici”, devastirani i lišeni svog identiteta, resursa, osnova itd. Sveobuhvatna reforma sistema bila je nužna, ali je prostor za reforme bio izuzetno ograničen iscrpljenim ekonomijama, ratom, međunarodnom izolacijom i naraslim potrebama i problemima.

Ekonomski oporavak otpočeo je tek nakon 2000. godine, različitim intenzitetom i dinamikom, u zavisnosti od brojnih faktora koji su bili prisutni u pojedinim republikama. Jednom broju bivših republika bilo je potrebno više od dvadeset godina da dostignu nivo bruto nacionalnog proizvoda iz 1989. godine. Tada postignuti stabilan ekonomski rast, kao i pozitivni rezultati u borbi protiv siromaštva, bili su zaustavljeni izbijanjem globalne finansijske krize, nakon čega je u svim bivšim republikama zabeležena nova regresija, odnosno ponovni porast siromaštva.

Kakva je bila sudbina snažne socijalne države koja je tokom socijalističke Jugoslavije građanima garantovala socijalna prava? Ona je prestala da postoji u obliku u kojem je postojala. Na njenom mestu pojavili su se svojevrsni hibridni modeli, čije odlike su determinisane brojnim ekonomskim, političkim, ali i kulturološkim faktorima (Stambolieva i Dehnert, 2011).

Za razliku od perioda socijalizma u kojem je država bila glavni, ako ne i jedini ideolog prilikom konceptualizovanja, ali i operacionalizacije problema siromaštva, odnosno politika i mera za borbu protiv njega, raspad Jugoslavije označio je početak nove faze u životu bivših republika. Usledila je, između ostalog, proliferacija aktera uključenih u proces odlučivanja. Evropska unija postala je jedan od vrhovnih autoriteta u post-jugoslovenskom prostoru kada je reč o transformaciji njenih politika i pristupa u borbi protiv siromaštva. Spoljašnji pritisci na nacionalne reforme često nisu koherentni, već kontradiktorni, pa čak i konkurentni. Strukturalna ograničenja kao i specifičnosti rizika i izazova sa kojima su se tada ove zemlje suočavale (a suočavaju se i sada), najčešće su ignorisani. Shodno tome, izostanak suštinskih reformi i sklonost ka mimikriji u njima (prevođenju nasuprot transferu politika) nije preveliko iznenađenje. Ne iznenađuje, takođe, ni nezainteresovanost učesnika kada je reč o onome što ostaje “izgubljeno u prevodu”. Intenzivna saradnja sa međunarodnim (finansijskim) institucijama, kao i proces harmonizacije nacionalnog zakonodavstva sa zakonodavstvom Evropske unije determinisali su i determinišu i dalje odnos države prema najugroženijim članovima društva. To je, između ostalog, dovelo i do širokog usvajanja koncepta socijalnog isključivanja, čije su veze sa siromaštvom predmet brojnih i važnih teorijskih rasprava i kontroverzi, koje, međutim, prevazilaze okvire ovog rada.

6. Zaključak

Dugo vremena, posebno tokom Hladnog rata, Titova Jugoslavija bila je simbol “trećeg puta” uspostavljenog između dva bloka. Nesvrstanost Jugoslavije ogledala se ne samo u načinu na koji je vodila svoju spoljnu politiku, već i u osnovnim princi-

pima na kojima je uspostavila svoj ekonomski sistem, pa shodno tome i svoju državu blagostanja, a unutar nje i sistem socijalne zaštite. Za razliku od “sovjetskog bloka”, Jugoslavija je praktikovala mešoviti, odnosno polu-otvoreni ekonomski i politički sistem izgrađen na principima samoupravljanja. Socijalistička država blagostanja umnogome je odražavala ove okolnosti. Prosperitetna ekonomska osnova, politički konsenzus, kao i snažne institucije, bile su ključne u uspostavljanju i razvoju sistema zaštite od rizika siromaštva. Jugoslovenska “izuzetnost” ogleдалa se, između ostalog, i u postojanju višeg stepena autonomije prilikom operacionalizacije određenih koncepata (pa tako i siromaštva), ali i njihovog pozicioniranja u odnosu na vladajuću marksističku doktrinu. Od sredine 1970-ih godina, kada su ciklusi ekonomskih kriza u Jugoslaviji počeli da budu sve češći, kao pravilo se pojavila faktička nemogućnost implementacije propisa koji se odnose na zaštitu siromašnih, pre svega garantovanja nivoa njihovih iznosa. Navedeno je bilo “relaksirano” davanjem prava opštinama da isplaćuju naknade u zavisnosti od svojih mogućnosti, što je umnogome opteretilo kasniju transformaciju sistema socijalne zaštite.

Javne politike bile su dizajnirane tako da zaštite (ponekad i prekomerno) radnike, sa naglaskom na zapošljavanju onih koji su na marginama društva. Težište socijalne politike bilo je na najširim slojevima stanovništva, čija se socijalna sigurnost zasnivala na pravima iz radnog odnosa, pravima iz obaveznog socijalnog osiguranja, ali i kontroli cena osnovnih namirnica, komunalnih usluga i energenata. Radno mesto u državnim i javnim preduzećima omogućavalo je paket penzijskog, zdravstvenog i osiguranja u slučaju nezaposlenosti, pristup društvenom stanovanju i sl. Tek su ograničene mere podrške bile usmerene prema onima koji su “materijalno neobezbeđeni”. Materijalnu neobezbeđenost je pak bilo teško izmeriti, istražiti i dokumentovati, tako da je socijalistička vlast uspevala da je predstavi kao udaljenu i marginalnu, a time i prihvatljivu pojavu.

U normativnoj stvarnosti socijalističke Jugoslavije, siromaštvo je u najvećoj meri izjednačavano sa odsustvom ekonomske sigurnosti. To je uočljivo iz 1) termina koji je bio u zvaničnoj upotrebi – *materijalno neobezbeđena lica*, a koji je upravo povezivao siromaštvo sa nepostojanjem (adekvatnih) prihoda, i 2) mera podrške na raspolaganju siromašnima, a to su prevashodno novčane naknade. Istovremeno, ovakva interpretacija pojma “garantovala” je eliminisanje siromaštva u slučaju pune zaposlenosti. Kako je politika pune zaposlenosti bila rukovodeća paradigma socijalističke Jugoslavije, to je smatrano da će siromaštvo biti iskorenjeno. Međutim, društvena realnost bila je drugačija. S jedne strane, postojali su nezaposleni, a s druge, sama zaposlenost često je bila neekonomska, tj. neproaktivna. Uprkos tome, programi pomoći onima koji nisu imali dovoljno sredstava za život bili su ograničeni: uslovi za ostvarivanje prava su striktno postavljeni, a iznosi naknada bili su niski. To što marksistički diskurs o emancipaciji članova društva u socijalizmu nije

bio stvarnost koju su svi živeli, sasvim izvesno znači da je stepen neformalnosti u socijalističkoj politici socijalne zaštite bio visok. Sasvim izvesno, porodica je bila ključni akter, iako je službeni diskurs naglašavao potrebu za njenim oslobađanjem od tzv. “zaštitarских” funkcija. Porodica će to (p)ostati i u post-jugoslovenskom prostoru. Navedeno podstiče na razmišljanje o prirodi, odnosno održivosti emancipacije žene u socijalizmu, što je izvan opsega ovog rada.

Nakon što je Jugoslavija prestala da postoji, bivše jugoslovenske republike otpočele su odlučan “obračun” sa svojim socijalističkim nasleđem. Socijalna država je redefinisana i ideološka matrica je zamenjena, a evropeizacija socijalne politike postala je okvir u kojem su definisani ključni koncepti, shodno tome i koncept siromaštva, ali i javne politike koje bi trebalo da ponude odgovor na njega. Za razliku od prethodnog perioda tokom kojeg je akcenat bio na ekonomskoj dimenziji siromaštva, ono se sada posmatra kao multidimenzionalan i dinamičan fenomen. Koncept *socijalnog isključivanja* trebalo je da pomogne u otklanjanju nedostataka jednodimenzionalnog shvatanja problema siromaštva i omogući njegovo potpunije sagledavanje. Međutim, njegova operacionalizacija, kao i reforme javne politike koje su usledile, i sami su bili opterećeni brojnim nedostacima. Specifičnosti, ali i posledice složene tranzicije ovog prostora nisu u dovoljnoj meri uzete u razmatranje. Shodno tome, većina pripadnika “armije tranzicionih gubitnika” našla se izvan novouspostavljenih osetljivih društvenih grupa kojima je državna pomoć i podrška najneophodnija.

LITERATURA

- Archer, Rory. 2014. Social Inequalities and the Study of Yugoslavia’s Dissolution, u: Biber, F., Galijaš, A. i Archer, R. (ur.): *Debating the End of Yugoslavia*. Ashgate. Farnham: 135-151.
- Bećin, Aleksandar. 1973. Centar za socijalni rad, u: Vlahov, G. (ur.): *Zbornik pojmova u socijalnoj politici*. Jugoslovenska konferencija za socijalnu delatnost. Beograd: 23-36.
- Čekerevac, Ana i Natalija Perišić. 2015. Emerging of the Socialist Welfare States in Serbia and Montenegro. *Serbian Political Thought*, (VII), 11: 149-171.
- Engels, Frederick. 1847. *The Principles of Communism*. Dostupno na <https://marxists.catbull.com/archive/marx/works/1847/11/prin-com.htm>, pristupljeno 23/11/2019.
- Fitzpatrick, Tony. 2011. *Welfare Theory – An Introduction to the Theoretical Debates in Social Policy*. Palgrave Macmillan. Basingstoke.

- Fraser, Nancy. 1989. *Needs Talk*. Dostupno na <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/us/fraser-needs.htm>, pristupljeno 20/7/2018.
- George, Vic. 2012. *Major Thinkers in Welfare – Contemporary Issues in Historical Perspective*. The Policy Press. Bristol.
- Ginsburg, Norman. 1999. The Socialist Perspective, u: Alcock, P., Erskine, A. i May, M. (ur.): *The Student's Companion to Social Policy*. Blackwell Publishers. Oxford: 78-84.
- Gojković, Gojko. 1978. *Socijalno osiguranje, dečja zaštita, zapošljavanje i socijalna zaštita*. Defektološki fakultet. Beograd.
- Gojković, Gojko. 1981. *Socijalno osiguranje i socijalna zaštita*. Revija rada. Beograd.
- Hobsbaum, Erik. 2002. *Dobra extrema – istorija kratkog Dvadesetog veka 1914-1991*. Dereta. Beograd.
- Horvat, Srećko i Igor Štiks. 2015. *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics after Yugoslavia*. Verso Books. London – New York.
- Hudis, Peter. 2019. Marx's Concept of Socialism, u: Vidal, M., Smith, T., Rotta, T. i Prew, P. (ur.): *The Oxford Handbook of Karl Marx*. Oxford University Press. Oxford. Dostupno na <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190695545.001.0001/oxfordhb-9780190695545-e-50>, pristupljeno 16/12/2019.
- Hyde, Mark i John Dixon. 2002. Welfare Ideology, the Market and Social Security: Towards a Typology of Market-Oriented Reforms. *The Review of Policy Research*, (19), 3: 14-36.
- Jakobi, Tanja. 2010. Životni standard – neodređeno nezadovoljni i dezorijentisani, u: Mihailović, S. (ur.): *Kako građani Srbije vide tranziciju – istraživanje javnog mnjenja tranzicije*. Friedrich Ebert Stiftung. Beograd: 47-58.
- Klanjšek, Rudi. 2013. 20 Years Later: (Socio)economic Development After the Breakup of Yugoslavia, u: Flere, S. (ur.): *20 Years Later: Problems and Prospects of Countries of Former Yugoslavia*. Center for the Study of Post-Yugoslav Societies, Faculty of Arts, University of Maribor. Maribor: 95-125.
- Kočović, Dragoslav. 1997. *Razvoj socijalne politike Jugoslavije*. Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Republike Srbije. Beograd.
- Kuljić, Todor. 2018. *Prognani pojmovi*. CLIO. Beograd.
- Lakićević, Dušan. 1973. Socijalna zaštita materijalno neobezbeđenih i za rad nesposobnih lica, u: Vlahov, G. (ur.): *Zbornik pojmova u socijalnoj politici*. Jugoslovenska konferencija za socijalnu delatnost. Beograd: 149-152.
- Lakićević, Dušan. 1977. *Tito o socijalnoj politici*. Savez društava socijalnih radnika SR Srbije. Beograd.
- Lakićević, Dušan. 1978. *Uvod u socijalnu politiku*. Savremena administracija. Beograd.

- Lakićević, Dušan. 1991. *Socijalna politika*. Savremena administracija. Beograd.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Službeni glasnik. Beograd.
- Lister, Ruth. 2013. *Poverty*. Polity Press. Cambridge, Malden.
- Lister, Ruth. 2017. *Understanding Theories and Concepts in Social Policy*. The Policy Press. Bristol.
- Marks, Karl, Fridrih Engels i Vladimir Iljič Lenjin. 1959. *Kritika gotskog programa / Kritika nacrtu erfurtskog programa*. Kultura. Beograd.
- Marx, Karl. 1875. *Critique of the Gotha Programme*. Dostupno na <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1875/gotha/ch01.htm>, pristupljeno 2/11/2019.
- Marx, Karl. 1887. *Capital – A Critique of Political Economy (Volume 1)*. Dostupno na <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-I.pdf>.
- Mijanović, Ljiljana. 1998. Socijalno raslojavanje, siromaštvo i socijalna zaštita, u: Milosavljević, M. (ur.): *Socijalna politika u tranziciji*. Centar za proučavanje alternativa i Socijalna misao. Beograd: 211-252.
- Milanović, Branko. 1990. *Ekonomska nejednakost u Jugoslaviji*. Ekonomika i Institut ekonomskih nauka. Beograd.
- Milanović, Branko. 2012. *Bogataši i siromasi*. Službeni glasnik. Beograd.
- Milosavljević, Milosav. 1981. Pretpostavke razvoja socijalne zaštite u samoupravnom društvu – II deo. *Socijalna politika – Revija za socijalno-ekonomska pitanja*, (XXXVI), 8: 3-9.
- Nedović, Slobodanka. 2005. *Država blagostanja – ideje i politika*. CUPS i CESID. Beograd.
- Nestić, Danijel. 2002. Ekonomske nejednakosti u Hrvatskoj, 1973-1998. *Financijska teorija i praksa*, (26), 3: 595-613.
- Pešaković, Milentije. 1957. *Socijalna zaštita u FNRJ: s ovrtoom na socijalno-ekonomsku politiku*. Narodna armija. Beograd.
- Pošarac, Aleksandra. 1992. Siromaštvo u Srbiji bez pokrajina 1978-1990, u: Pošarac, A., Ratković, M. i Vukotić-Cotić, G. (ur.): *Socijalni problemi Srbije: siromaštvo, nezaposlenost, socijalni transferi*. Institut ekonomskih nauka. Beograd: 9-81.
- Puljiz, Vlado. 2008. Socijalna politika Hrvatske, u: Puljiz, V., Bežovan, G., Matković, T., Šučur, Z. i Zrinščak, S. (ur.): *Socijalna politika Hrvatske*. Sveučilište u Zagrebu – Pravni fakultet. Zagreb: 1-72.
- Radovanović, Miroslav. 1983. *Sociologija bede i pauperizacije*. Dečje novine. Gornji Milanovac.
- Skupštinski pregled. *Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije*, broj 53/1966.

- SOSSRN – Savezni odbor socijalističkog saveza radnog naroda. 1953. *Socijalna zaštita u našoj zemlji*. SOSSRN. Beograd.
- Spicker, Paul. 2013a. *Social Policy – Theory and Practice*. Policy Press. Bristol.
- Spicker, Paul. 2013b. *Poverty and social security: concepts and principles*. Dostupno na <http://openair.rgu.ac.uk>, pristupljeno 30/5/2020.
- Stambolieva, Marija i Stefan Dehnert (ur.). 2011. *Welfare States in Transition: 20 years after the Yugoslav Welfare Model*. FES. Skopje.
- Škorić, Marko i Aleksej Kišjuhas. 2014. *Vodič kroz ideologije I*. AKO. Novi Sad.
- Šućur, Zoran. 2008. Socijalna pomoć i socijalna skrb, u: Puljiz, V., Bežovan, G., Matković, T., Šućur, Z. i Zrinščak, S. (ur.): *Socijalna politika Hrvatske*. Sveučilište u Zagrebu – Pravni fakultet. Zagreb: 219-278.
- Šuković, Danilo. 2002. Privreda Srbije – stanje i prve ekonomske promene, u: Raičević, B. i Šuković, D. (ur.): *Ekonomske teme – ekonomska stvarnost SR Jugoslavije (Republike Srbije)*. Magna agenda. Beograd: 57-70.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Dostupno na <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf>, pristupljeno 16/11/2019.
- Woodward, Susan. 1995. *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia from 1945 to 1990*. Princeton University Press. Princeton.
- Zakon o socijalnoj zaštiti i službi socijalne zaštite Socijalističke Republike Srbije. *Službeni glasnik Socijalističke Republike Srbije*, broj 53/1966.
- Zelenović, Mira. 1987. *Socijalna ugroženost*. Institut za socijalnu politiku. Beograd.
- Zrinščak, Siniša. 2003. Socijalna politika u kontekstu korenite društvene transformacije postkomunističkih zemalja. *Revija za socijalnu politiku*, (10), 2: 135-159.

Natalija Perišić, Jelena Vidojević

CONCEPTUALIZING POVERTY IN THE SOCIAL POLICY AND PRACTICE OF SOCIALIST YUGOSLAVIA

Summary

The focus of this paper is on the concept of poverty and its implementation into regulations, policies and practices for the protection of the poor during the period in which socialism was the official doctrine in Yugoslavia (1945-1991). The introductory part of the paper is followed by the Marxist explanations of poverty and their adaptation in socialist Yugoslavia. The description and analysis of poverty during the socialist period in Yugoslavia, as well as its ideological and administrative constructions and reconstructions in and through the social welfare system are put forward in the central part of the pa-

per. The objective of the paper is to present the way that the concept of poverty was framed in the policy field, how it was interpreted, as well as how these policies were implemented with a view to guaranteeing “freedom from necessity” in the society of post-war Yugoslavia. The methodological approach deployed is the qualitative analysis.

Keywords: Poverty, Inequalities, Social Welfare, Socialism, Yugoslavia

Natalija Perišić je vanredna profesorica na Odeljenju za socijalnu politiku i socijalni rad Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka.

Jelena Vidojević je docentkinja na Odeljenju za socijalnu politiku i socijalni rad Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka.

Kontakti:

Natalija Perišić, Fakultet političkih nauka, Jove Ilića 165, 11000 Beograd, Srbija.
E-mail: natalija.perisic@fpn.bg.ac.rs

Jelena Vidojević, Fakultet političkih nauka, Jove Ilića 165, 11000 Beograd, Srbija.
E-mail: jelena.vidojevic@fpn.bg.ac.rs